

México

Estados Unidos Mexicanos

U jala'achil méek'tanlu'um yéetel noj lu'um: Enrique Peña Nieto

Loobe' ya'abchaj tuláakal México. Jolkano'obe' laayli' táan u beetik u meyaj unaj u beetik poliso'obe'. Ma' xu'ul oksaj sajkilo'obi', loob wáa u kiinsa'al ts'aaj k'ajóolal yéetel ko'olelo'ob wáa xiibo'ob ku tokiko'ob u páajtalil máak; loob ku túuxta'al yéetel tsolnu'uksaj wáa u kalaanta'al ba'ax ku beetik máak yéetel tsolnu'uksaje' suukchajij. U ma'achal je'el máaxak je'el tu'uxake' ku bin mulan yéetel u beeta'al ti' loob wáa uláak' k'aasilob'ob ti' máak, u beeta'al u sa'atal máak wáa u kiinsa'al máak tu paach u muuk' poliso'ob. Ma' jáaw u mixba'alkuunsa'al u k'e'ek'echa'al u páajtalil wíiniki' mix u loobilta'al máak yóok'lal páajtalil yaan u muuk' yóok'ol uláak' lu'umo'obi'. Mexicoe' tu k'amaj u táaj ya'abil yaanyan k'uben kajtalil ti' le k'ajóola'an ti' u k'ajla'ayile' tumen u kajnáalilob'ob El Salvador, Honduras, Guatemala yéetel Venezuela. U loobinta'al ko'olele' tu beetaj u yantal taamtam péek'ool; yaan u xookil a'alik ka'atúul ti' oxtúul ko'olele' tso'ok u k'amik loob ti' u kuxtal chéen tumen ko'olel. Ka'ap'éeel noj kiilbalob'ob lu'ume' tu beeto'ob óoli' u sa'atal u páajtalil kuxtal yéetel kaambal.

Ts'aaj k'ajoolal

Tu káajbal ja'abe', u na'akal u tojol gasolinæ' tu beetaj u péek' kaaj tuláakal noj lu'um tia'al u k'aliko'ob noj bejo'ob, u p'a'atal jojochil u kúuchilo'ob koonol yéetel u much'ikubáaj kaaj ti'al u yawat yaayan, lela' tu beetaj u k'a'alal ya'ab máako'ob yéetel u kíimil uláak'o'obi'. Je'el bix binik u máan ja'abe' aj kalaano'obe' anchan u beetiko'ob jejeláas meyajob'ob tia'al u xu'ulsikob'ob u mukul okolta'al petroleo. Óoli' ti' jump'éeel ti' le meyajob'ob' mii yaan máax loobilta'ab tumen jolkano'ob tu winalil mayo, ba'ale' ma' ts'ab ojéeltbili'. Comisión Nacional de los Derechos Humanose' tu jets'aj táan u tukultik jach óotsil bix u kalaanta'al máako'ob k'ala'ano'ob, lela' ku loobiltik páajtalil ts'aba'an ti' máax k'ala'ano'ob. Anchaj xan u wo'olkubáa máaxob'ob k'ala'ano'ob ti' jejeláas méek'tanlu'umo'ob, bey úuchik xan Nuevo León yéetel Guerrero, bey xano' anchaj xan máax tu muk'yajtaj wí'ij tumen ma' tu yóotaj jaanal tu kúuchil noj kalan k'alabil Puente Grande p'aatal tu méek'tanlu'umil Jalisco.

Túumben sistema de justicia penal adversarial káaj u meyaj tu wináalil junio ti' u ja'abil 2016e', leeyli' ku meyaj je'el bix úuchben sistema inquisitivoe', ichil ba'ax k'aas ku beetike', ma' u jaajkunta'al máax ma' je'ets'ek wáa yaan u si'ipili' wáa u k'abétkuunsa'al ba'alo'ob k'aas ma' unaj chéen tia'al u beeta'al bey yaan u si'ipile'. K'u'ub ti' Congreso jejeláas tuukulilob'ob meyaj tu'ux, wáa ka'aj éejenta'ake', yaan u lu'usik u muuk' u páajtal u beeta'al ma'alob toksaj, bey xano' ku ts'a'abal u muuk'il u páajtal u xaantal u k'a'alal máak ka'alilik ma' je'ets'ek wáa yaan u si'ipili', bey túuno' ma' tu páajtal u xak'alta'al junjup'éeelil le loob ucha'ano'obo'. Congresoe' tu éejentaj u jest'ik a'almajt'aano'ob úuch yaan ba'ax u yil yéetel u loobilta'al máak yéetel u beeta'al wáa ba'ax k'aas je'el bix u beeta'al u sa'atal máak tumen u polisiliso'obil méek'tanlu'um wáa ma' tia'al méek'tanlu'umo'obi'. K'e'ex a'almajt'aano'ob tia'al u béeytal u k'abéetkuunsa'al cannabis je'el bix ts'aake'. Je'el bix binik u máan le ja'abo' anchaj ya'ab múultsikbal ts'ab k'ajóoltbil yóok'lal bix kun k'éexpajal Procuraduría General de la República tumen ti' leti'ob yaan u páajtalil u beetiko'ob u chíimpolta'al a'almajt'aano'ob wáa u ts'a'abal u yajil ti' wáa máax, je'el bix molay mina'an mixba'al u yil yéetel mixmáake'. Tu winalil agostoe', ya'ab kúuchilo'ob, molayo'ob yéetel máax k'ajóola'an tumen kaaj yóok'lal u nu'ukbesajil u t'aane', tu ts'ajo'ob k'ajóoltbil u tuukulil bix je'el u páajtal u beeta'al le molaya'.

Octubree', procurador general del Republicae' tu luk'saj tu meyaj fiscal especial tia'al Delitos Electorales; jump'éeel kúuchil ku tukulta'al mina'an mixba'al u yil yéetel wáa máax, ba'ale' le máaka' tak poolnaj yóok'lal tumen táan u oksaj óolta'al tia'al ma' u ch'a'apachtik jump'éeel noj loobil taam u moots.

Poliso'ob yéetel u muuk'il kalaan

Na'ak u túulal máax kiinsa'abij, 42.583 xo'ok ti tuláakal noj lu'um. U táaj ka'analil xook ti' tuláakal le ja'abo'ob káajak le ja'ala'achil káaj diciembre 2012a'. U jaajil xooke' óolí' asab ya'ab baale' ma' tuláakal loob ku ts'a'abal k'ajóoltbil ti' poliso'obi', mix tuláakal tak pool ku meyajta'al jeel bix unaje'.

Tu winalil diciembree', Congresoe' tu éejentaj Ley de Seguridad Interior, yéetel le a'almaj t'aana' ku cha'abal u xaantal jolkano'ob ti' meyaj ku tukulta'al u meyaj poliso'ob, ba'ale' ma' jets'a'an ka'aj béeyaj u yójéelta'al bix u meyajobi', u ya'aliko'ob ba'ax wáa bix u meyajobi', mix u kalaanta'al u meyajobi' tumen u molayilobi' kaaji'.

Maach yéetel k'aak'as k'aal

U ma'achal máak wáa u xchokopol k'a'alal máake' ma' jaáwi', ku ts'o'okole' ku beetik u mixba'alkuunta'al uláak' páajtalilobi' wíinik je'el bix u beta'al u muk'yaj máak yéetel u k'éex óolta'al, u beeta'al u sa'atal máak wáa u beeta'al ba'ax k'aas tu paach u paakat jala'achil. Tu paach u k'aak'as ma'achal máake' yaan k'iine' ku yoksa'al tumen poliso'ob unaj u beetikobi' ba'ax uts'e', ba'alo'ob chéen tia'al ka'aj anchajak u muuk' tak pool je'el bix nu'ukulilobi' loob yéetel droga ma' utsi'. Jala'achobe' óolí' u ts'aamaj u paakato'ob yóok'ol máako'ob suuk u mixba'alkuunsa'alo'ob, je'el bix xiibo'ob wáa taankelemo'ob ku muk'yajtikobi' óotsilil.

Poliso'obe' ma' tu beetikobi' ba'ax unaj ka'alikil ma' u macho'ob máake', mix le ts'o'ok u machikobi' máako'. Suuk ma' u ya'alal tumen poliso'ob ti' máax ku machikobi', ba'ax óolal táan u ma'achal k'albil, mix u páajtalil yaan ti' máax ku ma'achal je'el bix u yáanta'al tumen wáa máax wáa u páajtal u t'aan yéetel wáa máax láak'tsilil. U xaantal u k'u'ubul máak macha'an aktáan jala'ach unaj u meyaj' jach mantats' u beeta'al yéetel ku beetik u ji'ibal u tséelkunta'al páajtalilobi' wíinik. Ya'ab u téenel tooilil que beetik poliso'ob yóok'lal bix chu'ukik máake' ma' tu beeta'al je'el bix unaje', yaan tuusi' yéetel uláak' ba'alo'ob ma' chuka'ano'obi', je'el bix ma' u je'ets'el u k'iinil chu'ukik wáa máaxe' yéetel u súutukil ma'achik.

Ya'ab ba'alo'ob tu yóok'lal ku k'aak'as ma'achal máak, ba'ale' ichil le je'eloba' ti' yano'ob: u k'áata'al taak'in tia'al ma' u yojéelta'al waa ba'ax, u ma'acha'al wáa máax chéen tia'al ka'aj k'áata'ak taak'in ti' ulaak', yóok'lal política, wáa tia'al u xak'alta'al noj loob u beetmaj le máak ku chu'ukulo', ba'ale' le máax ku chu'ukulo' mix u beetmaj mixbaal tia'al ka'aj ma'achaki'.

Ma' jets'an u tooilil bix unaj u ts'a'abal k'ajóoltbil u ma'achal máaki', mix tu páajtal u xak'altal tumen wáa máaxi', mix táan u chíimpoltikobi' u táanxelil a'almajt'aanilobi' páajtalil wíinik tu'ux ku ya'alik unaj tu ma'achal máake' táan u ts'iibta'al jumpuli' bix táan u taal u yúuchul le ba'alo'obo'.

Loob yéetel k'éex óolal

Tu winalil febreroe', relator especial ku túuxta'al tumen ONU tia'al u tsikbaltik yóok'lal loobe' tu ts'aj k'ajóoltbil jump'éeel meyaj yaan ba'ax u yil yéetel jump'éeel yáax meyaj tu beetaj México tu ja'abil 2014. Ti' le meyaj' tu jets'aj loob yéetel u k'éex óolta'al máake' leeyli' suuk u beeta'ale', bey xan jak' óolal u ya'abil u beeta'al u yóolal máak ichil le loobilalobi'.

Junioe' káaj u meyaj jump'éeel túumben a'almaj t'aan ti'al noj lu'um ti'al u xu'ulul loob, le a'almaj t'aana' tu xu'ulsaj u a'almajt'aanil lu'umo'ob yéetel le u ti'al noj lu'um yaan ka'achob'. Molayobi' ti'al kaje' tu k'amo'ob yéetel ki'imak óolal le a'almajt'aana' tumen tu tukultajobi' táan u jóok'ol táanil ikil oksa'abik ba'alo'ob yaan

u yil yéetel u a'almajt'anilo'ob táanxelil lu'um. Unidad Especializada en Investigación del Delito de Tortura de la Procuraduría General de la Republica' tu ts'aj k'ajóoltbil táan u xak'alta'al 4390 meyajo'ob tu'ux yaan u takpoolil beeta'ab loob ichil noj lu'um yéetel káaj xan u xak'alta'al 777 meyajo'ob yaan ba'ax u yil yéetel túumben sistema de justicia adversarial. Jala'acho'ob ti'al noj lu'ume' ma' tu jets'o'ob wáa yaan túumben bo'ol si'ipil tia'al u meeyjilo'ob kaaji' mix tu ts'ajo'ob k'ajóoltbil wáa yaan máax ma'ach yóok'lal tumen ku beta'al loobi'. Tu lu'umil Quintana Rooe', juez federale' tu beetaj u k'alal juntúul polis jo'op'éeel ja'abo'ob tumen tu beetaj loob ti' máax macha'an.

U beeta'al u sa'atal máak

U beeta'al u sa'atal máak tumen jala'achil wáa u beeta'al u sa'atal máak tumen poliso'ob ku meyajo'ob tia'al lu'umo'obe' suukchaj u beeta'al yéetel máaxo'ob beetike' le looba' mix tu k'amiko'ob u yajil. Registro Nacional de Datos de Personas Extraviadas o Desaparecidas, jump'éeel kúchil tu'ux ku xo'okol jaytúul máak saatale', ku ya'aliko'ob ma' ojéelta'an tu'ux yaan 34.656 u túulal máako'obi' (25.682 xiibo'ob yéetel 8.974 ko'olelo'ob). Ba'ale' jach u jaajile', máaxo'ob saatalo'obe' táaj ya'ab ti' le ts'aba'an k'ajóoltbil', tumen le xooko' ma' tu yoksik le saatalo'ob pachil 2014o' mix tu yoksik le máax saatalo'ob yóok'lal uláak jejeláasil saatalilo'ob je'el bix u yokolta'al wáa u ko'onol máake'.

Xaak'al ku beeta'al yóok'lal máako'ob saatalo'obe' ma' tu beeta'al je'el bix unaje', ku ts'o'okole' ma' tu séeb káajal u kaxta'al máak chéen u yojéelta'ale'. P'áat chéen bey sa'atik 43 u túulal u xoknáalilo'ob Escuela Normal Rural de Ayotzinapao', lela' úuch tu lu'umil Guerrero 2014 yéetel ma' ojéelta'an tu'ux bisa'abo'obi'. U meyajil yóok'lal u yojéelta'al ba'ax úuche' jach xaan binik u beta'al te'el ja'abo'. Tu winalil marzoe' aktáan Comisión Interamericana de Derechos Humanose', máaxo'ob ku t'aano'ob tu k'aaba' jala'achile' tu jel a'alo'ob ba'ax ku ya'alik jala'achil, xoknáalo'obe' kiinsa'abo'ob yéetel eelsa'abo'ob tu'ux ku pu'ulul ba'alo'ob te'el kaajo', jump'éeel t'aan jets'an ma' jaaj tumen Grupo Interdisciplinario de Expertos Independientes'. Octubree', je'ets' tumen Congreso a'almaj t'aan tu'ux ku ya'alik ba'ax unaj u beeta'al ikil u beeta'al u sa'atal máak, yéetel bix je'el u páajtal u jáawsa'ale' wáa u beeta'al u bo'ota'al si'ipil, je'el bix jets'a'anil tumen u a'almajt'aanilo'ob táanxelil lu'umo'obo'. Táan u tukulta'al tia'al ka'aj béeyak u káajal u meyaj le a'almajt'aana', yaan u ts'a'abal ma'alob t'aakin ti' le ja'abo'ob ku taalo'oba'.

Kiinsaj paach jala'achil

Kiinsaj ku beeta'al paach jala'achile' ma' tu xak'alta'al je'el bix unaje', bey xano', máaxo'ob beetike' mix tu cha'apachta'alo'ob. U kamp'éeel ja'ab ma' a'ala'ak tumen jala'ach jaytúul máak kímik wáa tu k'amaj loob ikil u ba'atelo'ob yéetel poliso'ob wáa jolkano'obi'. Ma' a'ala'ab xan ba'ax úuch yéetel takpool beeta'ab yóok'lal Tlatlaya, Mexico, tu'ux kím 22 u túulal máako'ob tu k'ab jolkano'ob tu ja'abil 2014i', ba'ax úuch Apatzingan tu lu'umil Michoacán tu'ux polis federaalo'ob yéetel uláak' jkaalaano'obe' tu kiinsajo'ob óoli' 16 u túulal máak tu ja'abil 2015i', mix ba'ax úuch Tanhuato, Michoacán, tu'ux jkalaano'obe' tu kiinso'ob 43 u túulal máako'ob tu ja'abil 2015i'.

3 ti' mayoe', u múuch'ul jolkano'obe' táan u beetiko'ob u meyajil kalaane' ka'a tu ts'ajo'ob k'ajóoltbil kím uk túulal máak,, ichile lelo'oba' kantúul jolkano'obi'. Ka'a máan k'iino'obe' ka'aj ts'ab k'ajóoltbil ti' internet, bix juntúul máak u jelmubáa bey jolkanile', táan u ts'onik juntúul máak pekekbal lu'um. Amnistía Internacionale' tu xak'altaj le oochelo'obo' ka'aj tu jets'aj yaan u páajtalil u ya'ala'al beeta'ab kiinsaj tu paach jala'achil.²

U páajtalil máaxo'ob ku k'ubeenkuntikubáaob yéetel máax ku bino'ob táanxelil tu'ux.

Ichil Enero yéetel agostoe' oksa'ab 8.703 u p'éelel yaayan tia'al u k'a'amal táanxelil kajnáalo'ob, le buka'aja', keet yéetel le k'a'am tu bulja'abil 2016o'. u k'a'amal máake' éem ti' 35% tu ja'abil 2016e' tak 12% tu ja'abil 2017. U ya'abil le yaayano'oba' ku taalo'ob ti' Honduras yéetel Venezuela, u yáaxil u piitmáansa'al yaayan ku taalo'ob ti' Salvador yéetel Guatemala.

Ichil enero tak noviembree' 88.741 u túlal táanxelil máako'ob ma'acho'ob tumen ma' táan u yokolo'ob ich noj lu'um je'el bix unaje', ti' le lo'oba' 74604 u túlale' su'uto'ob tu noj lu'umo'ob yéetel ma' tu béeytal u jel xak'alta'al wáa uts wáa k'aas su'utik. Ti' máako'ob su'uto'obe', 94% u kajnáalilo'ob Honduras, Guatemala yéetel Salvador. Noj lu'umo'ob tu'ux jach táaj ka'anal u xookil u kiinsa'al máak ti' ja'abo'ob ts'o'ok u máan, wáa ku ke'etelo'ob yéetel u noj lu'umilo'ob yóok'ol kaab, 20% ti' tuláakal le ts'o'ok u ya'ala'alo' mejen xi'ipalalo'ob wáa mejen chúupalalo'ob. Tu winalil febreroe' u jo'olpóopil Relaciones Exteriores tia'al Méxicoe' tu k'a'aytaj ma' tun k'a'amak táanxelil máako'ob ku su'utulo'ob tumen Estados Unidos, lela' yóok'lal tumen u jala'achil Estados Unidos Donald Trumpe', 25 ti' eneroe' tu k'a'aytaj xan u kalaantik u jáalikil jatsik noj lu'umo'ob.

Junioe' u jala'achil Méxicoe' tu much'ubáa yéetel u jala'achilo'ob Norteamérica yéetel Centroamérica, tia'al u tsikbaltiko'ob ba'ax beetik u táaj antal máako'ob ku bino'ob táanxelil lu'umo'ob. Ma' tu ya'alo'ob ba'ax tu ch'a'achibtajo'obi'.

Máan ka'ap'éelel ja'ab pa' jo'olta'ak Unidad de Investigación de Delitos para Personas Migrantes de la Procuraduría General de la República, ba'ale' leeyli' k'aas u yila'al u yúuchul meyaj ichile' yéetel ma' béeyak u múul meyaj yéetel uláak' jala'acho'obi'. Lela' ku beetik u talamtal u xak'altal loob beeta'an ti táanxelil tu'uxil máako'ob, tak u kiinsa'al ya'ab máako'ob ma' ts'a'abak u yajil ti' mixmáaki'.

Agostoe' jump'éelel molay tia'al kaaje' tu ts'aj k'ajóoltbil bix u mixba'alkuunsa'al ichil Instituto Nacional de Migración u jejeláas páajtalil wíiniik unaj u k'amik máaxo'ob k'ala'ano'ob tumen táanxelil máako'ob taak u yokolo'ob noj lu'um. Ichil páajtalilo'ob ku mixba'alkuunsa'ale' ti' yaan: u piit máan u k'a'alal máako'ob ichil mejen kúuchilo'ob, mina'an ts'akyajo'ob kalaantik'ob, u k'a'alalo'ob tu juunalo'ob chéen tia'al u ts'abal u yajilil ti'ob, u beeta'al ti'ob loob yéetel uláak' ba'alo'ob. Jala'achilo'obe' ma' tu éejento'ob tak pooli', kex wa túun Comisión Nacional de Derechos Humanose' tso'ok xan u jest'ik u jaajil yóok'lal u beeta'al lo'ob te'el kúuchilo'.

JTs'aaj k'ajóolalo'ob yéetel u toksajilo'ob u páajtalilo'ob wíiniik

Leyli' anchaj oksaj sajkile', ch'a'apachbil, loob, tak u kiinsa'al jts'aaj k'ajóolal yéetel u toksajilo'ob u páajtalilo'ob wíiniik.

Kiinsa'ab óoli' 12 u túlal jts'aaj k'ajóolalo'ob; lela' u ya'abil ti' tuláakal le ku kiinsa'alo'ob ja'ab man ja'ab kitak 2002o'. Ichil le kiinsa'abo'obo' ti' yaan noj jts'aaj k'ajóolal Javier Valdez, máax tu chu'unsaj u meyaj tsalaj *Ríodoce*, kiinsa'ab 15 ti' mayo tu lu'umil Sinaloa. Ya'ab u kiinsajilo'obil le jts'aaj k'ajóolalo'oba' úuch yéetel k'iin tu'ux yaan ya'ab máako'ob. Jala'achilo'obe' ma' jach ya'abchaj ba'ax u xak'alt yóok'lal le kiinsajilo'oba'. Fiscalía Especial para la Atención de Delitos Cometidos contra la Libertad de Expresión ma' tu xak'altaj u meyaj le máako'oba' ti'al ka'aj kaxta'ak ba'ax óolal kiinsa'abo'obi'. Mecanismo de Protección para Personas Defensoras de Derechos Humanos y Periodistas, jump'éelel molay tia'al noj lu'ume', ma' tu kalaantik je'el bix unaj jts'aaj k'ajóolalo'ob mix u toksajilo'ob u páajtalilo'ob wíiniik.

Isidro Baldenegro López –jináajal Premio Goldman- yéetel Juan Ontiveros Ramos, ka'atúul jtoksaj páajtalilo'ob yano'ob ichil máasewal raramuri kaaje' (tarahumara) kiinsa'ab juntúule' enero yéetel le ulák'o' febrero. Mayo'e' kiinsa'ab Miriam Rodriguez, juntúul xtoksaj páajtalil wíiniik táan u jo'olintik ka'ach u kaxantik u xch'upul aal yéetel uláak' máako'ob saatalalo'ob Tamaulipas. Julioe', Mario Luna Romero, u jo'olpóopil

máasewal yaqui kaaj yaan Sonora yéetel u k'anmaj u páajtalil u kalaanta'al tumen noj lu'ume', tu muk'yajtaj u yokol tu yotoch máako'ob ma' ojelta'an máaxo'obe' ka'aj eelsa'ab u kisbuuts' u nuup.

Eneroe' ts'ab k'ajóoltbil yaan jun múuch' máako'ob ku meyajo'ob noj lu'um ku k'abéetkuunsiko'ob internet tia'al u oksaj óoltik jts'aaj k'ajóolalo'ob yéetel jtoksaj páajtalilo'ob wíinik.³ Junio' k'ajóolta'ab yaan mukulmeyajo'ob ku beeta'al tia'al u ch'úukta'al jts'aaj k'ajóolalo'ob yéetel jtoksaj páajtalilo'ob wíinik, - ojéela'an- k'abéetkuunsa'ab nu'ukulil meyaj mana'an tumen jala'ach. Mecanismo de Protección para Personas Defensoras de Derechos Humanos y Periodistas' ma' tu kaxtaj bix je'el u xu'ulsik le loob ku k'amik máako'ob a'ala'an yaan u kalaanta'alo'obo'.

U loobilta'al ko'olel yéetel mejen ch'úupalal

U loobilta'al ko'olel yéetel mejen ch'úupalale' je'el tu uxake'. U xak'a'alta'al le ba'alo'oba' jach óotsil yéetel máaxo'ob beetik loobe' mix tu ch'a'apachta'alo'ob. Mina'an u túumbenil xookil jaytúul ko'olel kiinsa'an. Ba'ale' ts'ab k'ajóoltbil tu ja'abil 2016e', 2668 ko'olelo'ob ku tukulta'al kiinsa'abo'ob, ba'ale' ma' xak'alta'ab ma'alobi'.

Agostoe' Instituto Nacional de Estadística y Geografía tu ts'aj k'ajóoltbil k'áatchi' tu'ux ku ya'alik 66,1% ti mejen ch'úupalalo'ob yéetel ko'olelo'ob maanal 15 u p'éelal ja'abo'ob tí'obe' ts'o'ok u muk'yajtiko'ob loob tak juntéen tí' u kuxtalo'ob tumen ko'olelo'ob, bey xano' 43,5% tí' ko'olelo'obe' ku muk'yajo'ob tu k'ab u nuupo'ob.

Tí' 12 lu'umo'ob yaan ba'alo'ob k'ajóola'an je'el bix "alerta de violencia de género contra las mujeres". Le ba'alo'oba', jets'a'an tumen Ley General de Acceso de las Mujeres a una Vida Libre de Violencia yéetel ku mulan meyajta'al yéetel uláak' kúuchilo'ob tia'al u yila'al yéetel u xu'ulsa'al loob ku k'amik ko'olelo'ob yéetel mejen ch'úupalalo'ob. Ka'aj xu'ul le ja'abo', ma' chíikpaj wáa le a'almajt'aana' tu yéemso'ob u xookil u loobilta'al ko'olelo'ob wáa mejen ch'úupalal.

U páajtalilo'ob lesbianaob, ch'upulxiibo'ob, bisexualo'ob, transgenero yéetel intersexualo'ob

Xiib yaan u nuup xiib wáa ko'olel yaan u nuup ko'olele', je'el u páajtal u ts'o'okol u beelo'ob tu Noj kajil Mexicoe' yéetel tí' uláak' 11 lu'umo'ob, tí'al lelo' ma' k'a'ana'an u beeta'al noj meyajo'ob aktáan jala'achili'. Tí' uláak' lu'umo'obe', le ka'atúul taak u ts'o'okol u beelo'obo' k'abéet u tokikubáaob yéetel ju'un ku ts'a'abal tumen tribunal federal tia'al u xak'alta'al ba'ax taak u beetiko'ob yeetel u éejenta'al u ts'o'okol u beelo'ob.

Suprema Corte de Justicia' leeyli' ku jets'ik u páajtalil u ts'o'okol u beel ka'atúul xiib wáa ka'atúul ko'olele' yéetel u páajtal u máatiko'ob mejen paalal, bey xan ma' u mixba'alkuunsa'alo'ob chéen tumen jela'an bixo'obi' wáa jela'an bix u yu'ubikubáaob. Marzo'e', Suprema Corte de Justicia' tu jets'aj ma' k'ambe'en a'almajt'aan yaan tí' Ley del Instituto de Seguridad y Servicios Sociales de los Trabajadores del estado, tumen chéen ku kalaantik u páajtalil xiib ts'o'oka'an u beel yéetel ko'olel.

U páajtalil náajal, kajtalil yéetel miatsilil

Septiembree' ka'atéen kíilbalnaj lu'um, tu betaj k'aas tí' ya'ab kúuchilo'ob , yáax táanile' tu chúumukil yéetel tu nojolil México. Maanal 360 u túulal máak kíimo'ob tu Noj Kaajil México, óoli' u ya'abile' laj ko'olelo'ob. Ku ya'alik jala'ache' maanal 150.000 najo'ob k'aschajo'ob yéetel óoli 250.000 u tuláal máako'ob p'áat mina'an u yotocho'ob.

Jala'achile' káaj u meyajtik u toksa'al máax kuxlajo'ob yéetel u ts'aatáanta'alo'ob; mulan meyajnajik yéetel kaaj, jolkano'ob yéetel u yáantajil uláak' noj lu'umo'ob. Ba'ale' yaan u tsikbalil tu'ux ma' anchaj ma'alob múul meyaj ichil jejeláas jo'olpóopo'obi', ma' je'ets' tu jaajil jaytúul máax k'abéejti'ob áantají', ma' séeb áanta'ab máako'obi' wáa u jóok'sa'al kimeno'ob. Yaan tu'ux to'ok janalo'ob wáa áantaj ma' unaj u to'okol tí'al máaxo'ob k'abéejti'obi' yéetel ma' k'u'ub tuláakal ba'ax unaj te'el tu'ux úuch le loobo', jí'ibanaj le ba'alo'oba' tu'ux yaan mejen yéetel óotsil kaajo'ob.

Bey xano', yáax xaak'al beetabe' ku ye'esik ya'ab najo'ob níiko'obe' ma' beeta'an je'el bix jets'a'anil unaj u beeta'al najo'obe'. Mina'an u tuukulil bix unaj u jel ts'a'abal u yotoch le máax p'áat mina'an u yotocho'obo'. 6 tí' octubree', jala'ach Peña Nietoe' tu ya'alaj tí' kúuchkabalob muk'yajnajo'obe', ka'aj u mulan beet u yotocho'ob.

U kúuchilob xook je'el bix u najilob xook primariae' loobilta'abo'ob xan, xaanchaj p'isk'iino'ob tak wáa jayp'eel winalob tán u yila'al bix u jel beeta'al le najilob xooka' yéetel u kalaanta'al u ma'alob beeta'al. U piktanil noj pak'o'obe wáa úuchben najo'ob ku ye'esik u no'ojbe'enil miatsile', k'aschajo'ob wáa níiko'ob.

Index: POL 10/6700/2018

---

¹ Tus tuukulo'ob. U k'aak'as ma'achal máak tumen u polisilo'obil México ([AMR 41/5340/2017](#)).

² Ts'íibil ju'un tí' u noj jala'achil México yóok'lal u tuukulil kiinsa'ab máak tu paach páajitalil ([AMR 41/6347/2017](#)).

³ U ba'atelil tus ts'aa k'ajóolal ich México. Bix u nupikubáa u múuch'ul trols tia'al u oksaj óoltiko'ob jts'aak'ajóolalo'ob yéetel u toksajilo'ob páajitalil ich México (noticia, 24 de enero).